

Čermák, I., Štěpaníková, I. (1997). *Validita v kvalitativním psychologickém výzkumu*. Československá psychologie, 6, 503-512.

VALIDITA V KVALITATIVNÍM PSYCHOLOGICKÉM VÝZKUMU¹

IVO ČERMÁK, IRENA ŠTĚPANÍKOVÁ

Psychologický ústav AV ČR, Brno

Abstract

Validity in qualitative research in psychology

Ivo Čermák, Irena Štěpaníková

Qualitative research is characterised by non-numerical approach to data, which stresses interpretation and reflection of the meaning, of the context, and of the researcher's role. The authors describe general characteristics of validity in qualitative research and discuss three approaches to validity: moderate rejection of the principle of validity, radical rejection of the principle of validity, and re-definition of validity in qualitative research. As constitution of qualitative psychology as a science is contingent on the reliability of its findings, the development in the conceptualisation of validity may influence the development of qualitative psychology as a whole.

key words

validity

qualitative research

qualitative psychology

klíčová slova

validita

kvalitativní výzkum

kvalitativní psychologie

Je kvalitativní psychologie vědou?

Psychologie jako věda je v hlavním akademickém proudu pojmána velmi úzce. Zpravidla se snaží dosáhnout takového postavení, jaké mají respektované přírodní vědy, nebo se mu alespoň přiblížit. Vývoj psychologie v posledních dvou desetiletích a její dosah do různých odvětví praxe však přesvědčivě dokazuje, že laboratorní experiment je jen dílčí metodou a že má při objasňování jevů stále menší význam. Přesto však je hlavní proud psychologie ve svém principu stále pozitivistický, empirický a behavioristicky experimentující. To znamená, že i výzkum v psychologii je stále konstruován jako separace nebo redukce zkoumaných entit do závislých a nezávislých proměnných a jako měření hypostazovaných vztahů mezi nimi. Platí to jak při studiu psychiky, tak při výzkumu chování, ať už se výzkum provádí v laboratoři nebo mimo ni.

Věda je však ve skutečnosti multifacetová aktivita. Například již ve Slomanově (1976) argumentaci zaznívá tón, jež zesiluje v posledních letech vývoje kvalitativní psychologie: pokud se nějaký jev vyskytne byť i jen jednou, pak je jeho existence možná, a tudíž tato možnost vyžaduje popis, vysvětlení a porozumění. Sloman vytýká vědcům jejich zaslepenost způsobenou umíněným hledáním zákona či pravidla. Připomíná, že zdůrazňují jen replikabilitu a statistické korelace, zatímco by svoji pozornost měli upřít na podrobný a pečlivý popis a interpretaci toho, co se právě vyskytlo. Jejich rigidní a navíc vědeckou komunitou dále posilovaná prekoncepce vědeckého výzkumu je však nutí všimnout si pouze toho, co se vyskytuje vždy. Sloman doporučuje sociálním vědcům, aby se učili zacházet s daty od historiků a

¹ Tato studie byla podpořena grantem č. A8025602 GA AV ČR.

literárních vědců. Naznačuje tedy cestu, která ve svém důsledku znamená zpochybnění kánonu univerzality a replikability v sociálních vědách. Podobně již v roce 1967 argumentují zakladatelé grounded theory Glaser a Strauss, kteří upozorňují na rozpor mezi „velkými“ teoriemi a poznatky získanými empirickým výzkumem a doporučují je nahradit místními kontextuálními teoriemi.

Vědecké metody jsou v hlavním proudu psychologie definovány klasickým Popperovským způsobem: vědec formuluje hypotézu, kterou se pak snaží výzkumem v nejširším slova smyslu vyvrátit (Popper & Eccles, 1977). Toto kritérium problematizuje vědecký status kvalitativního výzkumu, neboť kvalitativně uvažující badatel většinou předem neformuluje žádné hypotézy, ale nechává prostor pro jejich postupné vynořování. Zkušenost navíc ukazuje, že ani tradiční sociální vědci většinou nepostupují metodou popření (falzifikace), nýbrž konfirmativně, tzn. že hledají případy, které testovanou hypotézu či závěr potvrzují a nikoliv naopak. Navíc tvrdošíjně obhajují svá východiska, a to i když jsou konfrontováni s negativními zjištěními (Mahoney, 1976).

Zkušenost dále potvrzuje, že věda je mnohem více chaotická, pragmatická a pluralistická, než nám předkládají autoři učebnic. Nemůžeme tudíž předpokládat, že teoretické modely a vědecké metody korespondují s tím, jak se věda ve skutečnosti provádí. Zásadním pojmem, jež nám usnadní porozumět vztahu mezi menšinovou kvalitativní psychologií a většinovou kvantitativní psychologií je princip konsensu majority. Dominující pozice představitelů hlavního psychologického proudu a jejich představa o tom, co věda ještě je a co věda již není, kterou vědecké společenství chápe jako předpis, umožňuje totiž kritiku kvalitativních přístupů jen díky zmíněnému konsensu. Připustíme-li však, že věda je multifacetovou aktivitou, pak i kvalitativní přístupy, na které se nehodí kánony kvantitativně pojaté

psychologie, mohou být do vědecké psychologie dobře zařazeny.

V 70. letech mohly ojedinělé pokusy o aplikaci kvalitativního přístupu v psychologii (např. Harré & Secord, 1972) snadno zůstat nepovšimnuty jako bezvýznamné. V devadesátých letech se však kvalitativní psychologie pomalu dostává do hlavního psychologického proudu a upevňuje svoji „identitu“ jako věda. Lze říci, že v posledních dvou desetiletích v tichosti proběhlo v sociálních vědách něco, co Denzin a Lincolnová (1994) nazývají „kvalitativní revolucí“ (s. ix). V psychologii je tradiční pozitivistické „paradigma“ podle Smithe, Harého a Van Langenhoveho (1995a, b) neudržitelné a posouvá se k paradigmatu novému, které klade důraz na kontext, jedinečnost, přesný popis zkoumaného jevu a na roli badatele jako aktivního účastníka výzkumu ovlivňujícího zkoumaný jev.

Vstup kvalitativní metodologie do hlavního proudu psychologie jako vědy není jednoduchý. Hned zpočátku se musí vyrovnávat se dvěma krizemi - s krizí reprezentace a s krizí legitimacy (Lincoln & Denzin, 1994). První se týká obtíží, s nimiž se setkává vědec, který usiluje o autentické zachycení zkušenosti, která není jeho vlastní. Lincolnová a Denzin (1994) se v této souvislosti ptají: „Kdo je Ten Druhý či Ta Druhá (The Other)? Můžeme vůbec doufat, že autenticky zachytíme jeho nebo její zkušenost? A pokud ne, jak můžeme vytvořit sociální vědu, která jej nebo ji zahrne?“ (s. 557). Druhá krize, jež je nutně podmíněna první, souvisí s věrohodností výsledků kvalitativního rázu. Otevírá diskusi o kritériích hodnocení a o interpretaci kvalitativního výzkumu a uvádí znovu do popředí zájmu téma validity, zobecnění a reliability, což je námět, který se již jednou objevil například v postpositivistickém a konstruktivistickém (Lincoln & Guba, 1985 s. 36), feministickém (Fonnow & Cook, 1991, s.1-13), hermeneutickém (Linden, 1996) či

interpretativním poststrukturalistickém (Lather, 1993) vztahovém rámci.

Zamýšlíme-li se nad otázkou, zda kvalitativní přístupy v psychologii mohou být označeny jako vědecké, musíme vycházet nejen z jejich cílů, ale také z povahy dat. Kvalitativní data jsou v jistém ohledu podobná datům kvantitativním, neboť také odkazují k podstatě lidí, objektů a situací (Berg, 1989, podle Milese a Hubermanna, 1994), což legitimizuje nároky kvalitativních přístupů na respektovaný vědecký status. Podle Milese a Hubermanna (1994) transformujeme svoji „hrubou“ zkušenost zpravidla do slov (např. Osoba se chvěje) nebo do představy množství (např. Třikrát se pokusil vykonat zkoušku). To je také základní rozdíl mezi kvalitativním a kvantitativním pojetím zkušenosti. Kvalitativní výzkum se zabývá slovy, jež jsou zachycena a studována na základě pozorování, interview nebo dokumentů, což Wolcott (1994) označuje jako sledování, dotazování a hodnocení. Kvalitativní data dále vyžadují přepis a někdy důkladný popis. Obojí může být velmi problematické, neboť přístupy k oběma procedurám se mohou lišit v závislosti na výzkumníkových preferencích a tudíž i výsledek může být velmi rozdílný. S tím nezanedbatelně souvisí hodnoty badatele, které vstupují do výzkumného pole. Kvalitativní data, jak tvrdí Miles a Hubermann, se více zabývají významem než chováním. Vypovídají o přirozeně se vyskytujících obvyklých událostech v přirozených podmínkách. Spolehlivost dat spočívá v lokální zakotvenosti, tj. v tom, že byla sebrána ve specifických situacích a že výzkumník byl přítom alespoň v blízkosti přirozeného prostředí respondentů. Důraz je kladen na specifický případ v jeho kontextu. Kvalitativní data se vyznačují dále bohatostí (richness) a holismem, což v sobě skrývá možnost pro odkrytí mnohých souvislostí zkoumaného jevu. Data, která umožňují důkladný popis (thick description, Geertz, 1973, 1983, 1988) zachycují autentickou zkušenost živého člověka a proto mohou být čtenářem snadno sdílána.

Navíc, jsou-li umístěna do reálného kontextu, mohou mít i velkou výpovědní hodnotu. Data jsou obvykle sbírána v nepřerušném období. To otevírá možnost studovat různé procesy, včetně historických. Umožňují prozkoumat nové oblasti a dávají podnět k tvorbě hypotéz, jež mohou být testovány kvantitativně (Miles, Huberman, 1994).

Bryman (1988) uvádí, že k charakteristikám kvalitativního výzkumu patří pohled z perspektivy subjektu², popis všedních detailů každodenní reality, chápání chování a významu v sociálním kontextu, důraz na čas a proces, preference otevřeného a málo strukturovaného designu výzkumu a vyhýbání se koncepcím a teoriím v počátku výzkumu.

Jiní autoři charakterizují kvalitativní výzkum podobně. Hammersley (1990) k jeho rysům řadí využívání každodenního kontextu místo laboratorních podmínek, pestrost zdrojů dat, preferenci jejich sběru nestrukturovaného předem na základě hypotéz a definicí, pozornost mikrorysům sociálního života, pozornost významu a funkci sociálního chování a odsunutí kvantifikace do podřadné role.

Ve své pozdější práci Hammersley (1992) navrhuje další kritéria, která tentokrát zahrnují preferenci kvalitativních dat, preferenci přirozeně se vyskytujících jevů oproti jevům předem strukturovaným, jakým je např. experiment, preferenci významu nebo smyslu před chováním, preferenci induktivního výzkumu vytvářejícího hypotézy před testováním hypotéz a zamítnutí přírodovědného modelu.

V kvalitativním výzkumu je od počátku mimořádně významný problém kritérií hodnocení výsledků. Kritérium odkazuje k proceduře, jejímž prostřednictvím se snažíme dokázat, že nějaké tvrzení nebo poznatek je oprávněný a že nějaký popis světa nebo jeho interpretace je validní, pravdivá a legitimní. Jde tedy o kritéria týkající se pravdivosti, relevance,

² Antropologie rozlišuje etickou analýzu, která využívá badatelem předem zvoleného referenčního rámce, od analýzy emické, která využívá konceptuální rámce zkoumaných osob (Fielding & Fielding, 1986).

validity, věrohodnosti, plausibility, zobecnitelnosti, vztahu mezi jednáním a změnou, atd. Některá z těchto kritérií jsou epistemická (tj. potvrzují oprávněnost tvrzení z hlediska pravdivosti), jiná jsou politická, (tj. ospravedlňující moc, užitečnost a účinky vědění), nebo se vztahují k procesu výzkumu v obecnějším slova smyslu. Pak jde zejména o morální normy vyjadřující obecné právo vědce provádět výzkum.

Výše uvedené charakteristiky kvalitativních dat a kvalitativně pojatého výzkumu napovídají, že vyrovnat se s otázkou validity zde bude pro psychologa obtížným úkolem.

Význam validity v kvalitativním výzkumu

Validita se vztahuje k tvrzení, argumentu nebo proceduře. Když někdo tvrdí, že je něco spolehlivé, pak takovým tvrzením naznačuje, že jde o něco důkladného, přesvědčivého, logicky správného, věrohodného, o něco s dobrým základem. Validita vzbuzuje důvěru ve výrok nebo tvrzení týkající se vědění někoho o něčem. Validita je epistemickým kritériem: tvrzení, že výsledky sociálně vědeckých výzkumů jsou (nebo musí být) validní, znamená, že výsledky jsou ve skutečnosti (nebo musí být) pravdivé a jisté. „Pravdivý“ zde vyjadřuje, že nálezy přesně reprezentují jevy, ke kterým odkazují, a „jistý“ znamená, že nálezy jsou podepřeny nebo zaručeny důkazy. Validita výzkumu pak závisí na tom, jak pravdivě výzkum reprezentuje zkoumaný jev a jak přesvědčivě jej dokládá.

Kvantitativní výzkumné strategie řeší otázku validity pomocí sofistikovaných statistických metod. Mají k dispozici širokou škálu prostředků, kterými kontrolují pravděpodobnost toho, že výsledky testování hypotéz jsou zatíženy chybou typu I (tj., že dojde k neoprávněnému zamítnutí nulové hypotézy) nebo chybou typu II (tj., že nesprávná nulová hypotéza bude

potvrzena)³. Validizační procedura má vyloučit důvody pro zpochybnění zjištění nebo důkazů těchto zjištění.

Validita v kvalitativní výzkumné metodologii se naopak vyznačuje nenumerickou povahou vytvářených či vyhledávaných validizačních procedur. Podle Lincolnové a Denzina (1994) iniciuje takové hledání výše zmíněná krize legitimacy. Požadavek prokázat validitu získaných dat tak představuje pro mnohé kvalitativní psychology úkol prvořadého významu. Byly vytvořeny postupy, kterými je možno zvýšit validitu kvalitativního výzkumu chápanou tradičním způsobem. Objevily se také pokusy o přehodnocení dosavadního chápání validity či zavedení jejích alternativních forem. Někteří autoři dokonce konstrukt validity zcela odmítli nebo jej nahradili konstrukty jinými.

Odmítnutí validity - radikální pozice

Zkušenost týkající se výzkumů vede některé vědce opírající se o kvalitativní metodologii k zamítnutí validity jako obecného nástroje ověřování. Jejich epistemologická východiska pro tuto pozici lze shrnout takto: Naivní nebo přímý realismus, který předpokládá, že můžeme mít přímý, nebo nezprostředkovaný přístup ke světu, je nutno odmítnout. Pravda totiž není nic jiného než naše představa o světě. Pokud je toto východisko správné, pak musí korespondovat se způsobem, kterým svět skutečně existuje, a jestliže validita je testem této korespondence, pak zde nemůže být žádná validita, protože neexistuje žádný nezprostředkovaný, na pozorovateli nezávislý přístup ke zkušenosti, ani její vysvětlení, které by zobrazovalo nebo zprostředkovalo uvedenou korespondenci. Dále nemůžeme odhalit pravdu, protože tvrzení o pravdě implikuje, že pravda je něco, co je nezávislé na naší zkušenosti. Kritici klasického pojetí validity proto napadají objektivistická

³ Miller a Crabtree (1994) hovoří dále o chybi typu III, která znamená ošetření nesprávného problému. Chybi typu III je možné předejít začleněním kvalitativních metod do fáze identifikace a operacionalizace proměnných v kvantitativních studiích.

východiska, tedy názor, že musí existovat historicky stabilní základ pro hodnocení pravdivosti výroku. Poznání světa nám také komplikuje skutečnost, že všechny popisy světa jsou jazykově zakotveny. Takže pokud i připustíme, že nějaká pravda je, pak jde pouze o pravdu arbitrární a validita se bude vztahovat k nějakému dílčímu jazykovému systému nebo světovému názoru.

Někteří vědci se domnívají, že koncept validity, reliability a objektivity, který odráží empirický model vědy jako systematického testování explicitních hypotéz, je v sociálních vědách neudržitelný (Agar, 1986). Naprosto objektivní věda není možná, protože veškeré vědění odráží svůj vlastní proces, předpoklady, historii, místo a kontext získávání znalostí a toho, kdo je získává (Altheide & Johnson, 1994). Leiningerová (1994) tvrdí, že užití kritérií validity a reliability odráží kvantitativní paradigma a pro výzkum prováděný v kvalitativním paradigmatu je proto naprosto nevhodné a že u takových výzkumů je naopak nezbytné užit kvantitativních hodnotících kritérií. Užití kritérií validity a reliability u kvalitativních výzkumů považuje za výraz „neznalosti různých účelů, cílů a filosofických předpokladů těchto dvou paradigmat“ (s. 96). Pozornost, jež je v sociálních vědách věnovaná validitě a reliability, je vhodné nahradit intenzívním osobním zaujetím, schopností učit se z chyb a zaměřením na spontánně vzniklé situace místo úsilí o vědeckou kontrolu (Agar, 1986).

Radikální kritické validity vycházejí nezřídka z tématu moci (power) spojené s kulturou, ideologií, společenským rodem, či jazykem (Altheide & Johnson, 1994). Například feministické autorky s extrémními názory odmítají imperativ validity jako nástroj moci ve světě ovládaném mužskou perspektivou. Stanleyová a Wiseová (1983) jsou přesvědčeny, že zkušenost je validní a pravdivá sama o sobě, a naznačují, že úsilí o validizaci zkušenosti by ji pouze zbavilo autentičnosti. Vědecké úsilí o dosažení objektivity popisují

jako „útok na naši mysl, oddělení od [...] našich zkušeností...“ (s. 169). V podobném duchu se nese argumentace radikálních postmodernistů, kteří tvrdí, že samotnou ideu, že cílem vědy je pravda, k níž se pak validita vztahuje, je nutno považovat za modernistickou, osvícenskou hodnotu spojenou s řádem, pravidly, logikou, racionalitou a rozumem, což je podle nich využíváno v nejlepším i v nehorším případě k útisku ve všech jeho podobách (Schwandt, 1997).

Nejradikálnější postmodernističtí autoři tedy neuznávají žádnou validitu. Jejich základním argumentem je tvrzení, že je nesmyslné mluvit o pravdivém popisu světa. Podle stoupců této pozice existují pouze různé lingvisticky zprostředkované sociální konstrukce. Validita je podle nich prázdným pojmem, protože žádná jednoduchá interpretace nebo popis nemůže být považován za nadřazený nad jinými. Můžeme popsat jen nekonečné „vzájemné hry“ mezi různými interpretacemi (Derrida, 1979).

Odmítnutí validity - umírněná pozice

Koncept validity je někdy nahrazován jinými hodnotícími kritérii. Podle Lincolnové a Denzina (1994) a Leiningerové (1994) a Lincolnové a Guby (1985) k nim patří:

Důvěryhodnost (trustworthiness), jejímiž kritérii jsou kredibilita, přenosnost, spolehlivost a potvrditelnost. Kredibilita (credibility) představuje paralelu k vnitřní validitě v kvantitativním výzkumu. Leiningerová (1994) ji definuje jako pravdu, hodnotu nebo hodnověrnost výsledků, které byly získány dlouhodobým pozorováním a interakcí s účastníky výzkumu. Pravdu chápe jako zkušenost hluboce prožitou účastníky výzkumu (emic), nebo interpretovanou ve vztahu k emické perspektivě. Přenosnost (transferability) neznamená zobecnitelnost v širším měřítku, ale pouze platnost zjištění v podobném kontextu. Jejím protějškem v kvantitativním výzkumu je vnější validita. Spolehlivost (dependability) odpovídá reliabilitě v kvantitativním výzkumu.

Týká se vnitřní provázanosti dat, která umožňuje na základě čtení zprávy o výzkumu replikovat jednotlivé jeho kroky. Potvrditelnost (confirmability) je doložitelné opakované potvrzení toho, co badatel zaznamenal ve vztahu ke studovanému jevu.

Pravděpodobnost (verisimilitude) je „schopnost reprodukovat (simulovat) a mapovat realitu“ (Lincoln & Denzin, 1994, s. 579). Text, jenž popisuje události, které by se nemohly udát v realitě, postrádá pravděpodobnost (Todorov, 1977). Jiný význam pojmu pravděpodobnost se vztahuje k tomu, jak text odpovídá zákonům svého žánru. Přitom existuje tolik druhů pravděpodobnosti, kolik je žánrů. Pravděpodobnost však nikdy nemůže být ztotožňována s pravdou. Pravda, jak podotýkají Lincolnová a Denzin (1994), je vždy politická, neboť text kvalitativního výzkumu je vždy místem boje o realitu a o její význam, zatímco pravděpodobnost se vztahuje pouze k textu.

Význam v kontextu se týká důležitosti pochopení a interpretace dat v kontextu života a zkušenosti respondentů.

Opakované vzorce (*recurrent patterning*) souvisejí se zkušenostmi, událostmi a činnostmi, které se v čase opakují, a tak odrážejí jisté vzorce. K tomuto kritériu lze uvést procenta výskytu jevů.

Saturace znamená vyčerpávající prozkoumání studovaného jevu. Saturace bylo dosaženo, pokud badatel již nenachází v odpovědích respondentů jiná možná vysvětlení, interpretace a popisy zkoumaného jevu. Respondenti mohou opakovat, co již bylo řečeno, nebo prohlásit, že nemají, co by dále řekli.

Umírněné odmítnutí klasické validity představuje vlastně pokus o její novou konceptualizaci. Úsilí konstituovat kvalitativní výzkum jako rovnocenný výzkumu kvantitativnímu vede některé autory k explicitnímu přehodnocování a tím i k redefinci validity.

Přehodnocování tradičního chápání validity - redefinice

Častěji se tedy místo radikálního či umírněného odmítnutí validity jako něčeho zbytečného a neživotného setkáváme s její novou konceptualizací, která odráží poznání neexistence jediné objektivní pravdy. Patton (1980) situaci vystihuje výrazem „pravda vs. perspektiva (s. 482). Validita je kvalifikována množstvím přívlastků, které odrážejí různé filosofie a ideologie ve vědecké práci.

Tyto pokusy bychom mohli rozdělit do následujících kategorií.

1. Kanonické pojetí

Lincolnová a Denzin (1994) popisují *epistemologickou validitu*, kterou chápou jako nároky textu na vlastní autoritu a pravdivost. Validita je v jejich pojetí založena na tom, že se text řídí jistými pravidly, které se týkají produkce a reprezentace vědění. Jde tedy především o dodržení vnitřních kánonů vědeckého textu.

Neepistemická validita (např. Guba & Lincoln, 1989, Kvale, 1995, 1997) se týká souladu mezi výzkumníkem a účastníkem výzkumu. Kritériem je dobrá komunikace nebo dialog. Fokus se posunul od požadavku pravdivosti popisu či interpretace k zachycení procesu komunikace mezi tazatelem a účastníkem výzkumu.

Validita sloužící k odstranění klamu (*fallibilistic validity*) je chápána jako prověřování či testování toho, zda popis přesně reprezentuje sociální jev, ke kterému odkazuje. Zdůrazňuje plausibilitu závěrů pro čtenáře, zejména pro odborníky. Nelze však formulovat žádný výrok o tom, že popis skutečně nezávisle reprodukuje existující realitu nebo že validní popis reality je absolutně jistý. Validita v tomto pojetí také implikuje, že popis vždy může být klamný, i když máme dobrý důvod akceptovat jej jako pravdivý. Hammersley (1990) doporučuje hodnotit validitu popisu na základě ověření, zda popis je plausibilní. Je-li hodnotitel

přesvědčen o nevěrohodnosti důkazů uváděných na podporu tvrzení o povaze zkoumaného jevu, či o tom, že není dostatečně přihlédnuto ke kontextu, nebo že vlastnosti výzkumníka přispívají k nespolehlivosti popisu, pak jsou výzkumná zjištění nevalidní.

2. Diskursivní pojetí

Neopragmatická validita je odraz heterogenity a mnohočetnosti diskursů, které destabilizují pozici badatele jako držitele pravdy (Lather, 1986, 1993).

Rhizomatická validita odráží pokus vytvořit nelineární text s mnohočetnými centry, kde je dán prostor několika mluvčím a několika pohledům na věc (Lather, 1986, 1993).

Validita jako jazyk či *text* se týká toho, jak se výše popsané typy validity promítají do textu a obecně do diskursu (Altheide & Johnson, 1994).

Reflexivní validitu popisuje Lather (1986, 1993) jako pokus reflektovat vlastní validitu textu.

Validita jako standardy se staví kriticky k autoritě vědy a vědce, neboť pravdu chápe jako něco mnohočetného (Altheide & Johnson, 1994) V extrémních případech odmítá vědu jako přiměřený model vědění a znalosti.

3. Pojetí „obhajující“ společenské segmenty

Katalytická validita znamená schopnost výzkumu posílit a emancipovat určité společenství, definované především s ohledem na třídu, rasu a společenský rod (Lather, 1986, 1993)⁴. Validita může být interpretována jako kritérium jednání v takovém smyslu, že popis je považován za validní, jestliže vede ke změnám. V podobném duchu vyznívá definice *validity jako relevance* či *obhajoby*, která zdůrazňuje užitečnost výzkumu jako nástroje pozvednutí a posílení

⁴výrazu „společenský rod“ se většinou užívá jako překladu anglického „gender“.

studovaných skupin, zvl. těch, které mají málo moci, jako je např. chudina (Altheide & Johnson, 1994)

Validita jako společenský rod se soustřeďuje na implicitní předpoklady o moci a dominanci související s pohlavím (Altheide & Johnson, 1994). Toto pojetí validity je blízké *situované validitě*, která představuje ve feministických textech validitu postavenou proti dominantnímu mužskému hlasu (Lather, 1986, 1993).

4. Kulturně relativizující pojetí

Validita jako kultura vyjadřuje myšlenku, že práce vždy odráží kulturní zkušenost badatele (Altheide & Johnson, 1994). Tento koncept lze srovnat s *relativizovanou validitou*, která předpokládá nutnost konfrontace zjištění s normami určité komunity či pravidly platnými pro určité místo a čas. Validita popisu nebo interpretace je posuzována v termínech konsensu týkajícího se výrazů, pojmů a norem daného společenství interpretů (Fish, 1980).

Validita jako ideologie se podobá předcházejícímu konceptu, ale týká se především ideologických aspektů kultury, jako je například chápání sociální moci, sociální struktury nebo kategorií podřízenosti a nadřazenosti (Altheide & Johnson, 1994).

V literatuře jde nalézt řadu dalších novotvarů vztahujících se k validitě, jako je např. transgresivní validita, imperiální validita, interogativní (interrogated) validita a další (viz např. Hammersley, 1990, 1992, Guba, 1990, Wolcott, 1990), jež však podstatně nerozšiřují uvedená pojetí validity.

Budoucnost kvalitativního výzkumu

Kvalitativní metodologie se rychle vyvíjí. Přestože její kořeny netkví v psychologii, ale v etnografii (Geertz, 1973) etnometodologii (Garfinkel, 1967), sociologii a

antropologii, symbolickém interakcionismu, interpretativní sociologii

(např. Mead, 1964/34, Denzin, 1989), začíná se jí zabývat stále více psychologů. Jejím nejkritičtějším bodem však zůstává otázka validity výsledků kvalitativních výzkumů, která je z pozice tradiční psychologie snadno zpochybnitelná. Proto jí kvalitativní metodologové nyní věnují mimořádnou pozornost. Někteří stoupenci kvalitativní psychologie, kteří usilují o její zrovnoprávnění s tradičním výzkumným kánonem, považují předložení důkazů, které by přesvědčily vědecké společenství psychologů o validitě kvalitativních zjištění, za svůj nejvýznamnější úkol. Jiní by naopak rádi dále pěstovali kvalitativní metodologii jen jako alternativní paradigma. Taková situace není však dlouho udržitelná.

Validita bude ve vědě (a kvalitativní psychologie má ambice být vědou) vždy kritériem, které „odděluje dobrý výzkum od špatného, přijatelný - pro určité společenství badatelů - od nepřijatelného“ (Scheurich, 1992, s. 5) a tedy v jistém smyslu bude ospravedlňovat existenci metody. V této základní dimenzi se validita v kvalitativním a kvantitativním výzkumu neliší. V jiných ohledech však lze považovat kvalitativní výzkum za natolik specifický, že na něj nelze uplatnit kritéria validity běžná v kvantitativních výzkumech. Otázkou tedy zůstává, zda lze dosáhnout nějakého konsensu, zda je možné překlenout rozdílné pohledy na realitu (jako na kvantifikovatelnou entitu, nebo jako na význam pro subjekt). Vztah kvantitativní a kvalitativní metodologie a tím i vztah mezi hlavním psychologickým proudem a přístupy dosud stojícími na okraji psychologie není jediné téma, jež čeká na diskusi a řešení na různých úrovních. Rovněž vztah dílčích perspektiv uvnitř kvalitativní psychologie (fenomenologická, hermeneutická, diskurzivní, narativní, feministická apod.) a validity jejich zjištění vybízí k dalším diskusím.

Můžeme tedy říci, že validita bude i pro kvalitativní psychologii nástrojem i principem, kterému se nebude možné

vyhnout. V psychologii vyvinuli vědci vycházející z kvantitativního přístupu k psychice řadu statisticky založených procedur, jež posilují validitu získaných dat. Tyto postupy jsou mezi psychology dostatečně známy, neboť jsou zevrubně zahrnuty v přípravě na psychologickou profesi. Studium kvalitativní výzkumné metodologie však není dosud běžnou součástí pregraduální přípravy psychologů a tedy i o validitě dat získaných kvalitativním výzkumem se většinou mlčí.

S takovým stavem se setkáme nejenom u nás. Ve Velké Británii publikovali Karen Henwoodová a Nick Pidgeon přehledový článek o kvalitativní metodologii v *British Journal of Psychology*, tedy v časopise reprezentujícím akademickou psychologii, teprve v roce 1992. V Československé psychologii píše o kvalitativním výzkumu poprvé V. Smékal (1983). Systematicky se jí ve svých výzkumech zabývá až od roku 1991 Pražská skupina školní etnografie (Kučera, 1992). Celosvětový „boom“ kvalitativní psychologie nastává až v devadesátých letech.

Přesto je kvalitativní přístup v psychologii stále okrajovým fenoménem, což lze doložit sporadickým výskytem článků tohoto zaměření v časopisech hlavního psychologického proudu. Rovněž nepatrná pozornost, která je věnována kvalitativním metodám v již zmíněném pregraduálním studiu psychologie, dokazuje, jak obtížně se kvalitativní metodologie a kvalitativní způsob uvažování o psychické realitě dostává do povědomí psychologů. Kvalitativní výzkumy a teorie opírající se o kvalitativní data se stále objevují převážně jen v knihách nebo v interdisciplinárních časopisech.

Určité signály však naznačují, že se situace kvalitativní metodologie v psychologii začíná měnit. Kromě mezioborově zaměřených časopisů (např. *Qualitative Inquiry* vydávaný v Sage Publications Ltd. ISSN: 1077-8004, nebo internetový on-line časopis *The Qualitative Report* vydávaný Jihovýchodní univerzitou NOVA, školou sociálních a

systemických studií na Floridě,
<http://www.nova.edu/ssss/QR/index.html>), věnoval tradiční psychologický časopis Journal of Community and Applied Social Psychology zvláštní číslo kvalitativním přístupům v psychologii (1994, 4/4) a Journal of Counselling Psychology (1994, 41, s. 427-512) jím vyhradil zvláštní sekci nazvanou „Special section on qualitative research in counselling process and outcome“. Také u nás v časopise Pedagogika (1994, 44/1. s. 37-80) bylo publikováno několik statí věnovaných kvalitativnímu výzkumu.

Kvalitativně pojatý psychologický výzkum se z okraje psychologie posunuje blíže ke středu. Tato situace může přinejmenším pragmaticky zdůvodnit požadavek, aby se vágní znalost principů kvalitativního psychologického výzkumu nahradila systematickým studiem.

LITERATURA:

- Agar, M. (1986). Speaking of ethnography. Qualitative research methods series No. 2, London: Sage.
- Altheide, D.L. & Johnson, J.M. (1994). Criteria for assessing interpretive validity in qualitative research. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), Handbook of Qualitative Research (s.485-499). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Bryman, A. (1988). Quantity and quality in social research. London: Unwin Hyman.
- Denzin, N.K. (1989). Interpretive interactionism. Newbury Park, CA: Sage.
- Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (1994). Introduction: Entering the field of qualitative research. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), Handbook of Qualitative Research (s. 1-17). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Derrida, J. (1979). Nietzsche's styles. Chicago: University of Chicago Press.
- Fielding, N.G. & Fielding, J.L. (1986). Linking data. Qualitative research methods series No 4. London: Sage.
- Fish, S. (1980). Is there a text in this class? Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Fonow, M.M. & Cook, J.A. (1991). Back to the future: A look at the second wave of feminist epistemology and methodology. In M.M. Fonow & J.A. Cook (Eds.), Beyond Methodology: Feminist Scholarship As Lived Research (s.1-15). Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Garfinkel, H. (1967). Studies in ethnomethodology. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Geertz, C. (1973). The interpretation of cultures: Selected essays. New York: Basic Books.
- Geertz, C. (1983). Local knowledge: Further essays in interpretive anthropology. New York: Basic Books.

- Geertz, C. (1988). *Works and lives: The antropologist as author*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Glaser, B.G. & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory. Strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine.
- Guba, E,G. & Lincoln, Y. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Guba, E,G. & Lincoln, Y. (1989). *Fourth Generation Evaluation*. London: Sage
- Guba, E.G. (1990). Subjectivity and objectivity. In E. W. Eisner & A. Peskin (Eds.), *Qualitative Inquiry in Education. The Continuing Debate* (s. 74-91). New York: Teachers College Press.
- Hammersley, M. (1990). *Reading ethnographic research. A critical guide*. London: Longmans.
- Hammersley, M. (1992). *What's wrong with ethnography: Methodological explorations*. London: Routledge.
- Harré, R. & Secord, P.F. (1972). *The explanation of social behavior*. Oxford: Basil Blackwell.
- Henwood, K. & Pidgeon, N. (1992). Qualitative research and psychological theorising. *British Journal of Psychology*, 83, 97-111.
- Journal of Community and Applied Social Psychology* (1994), no 4, Vol.4.
- Journal of Counselling Psychology* (1994). Special section on qualitative research in counselling process and outcome. *Journal of Counselling Psychology*, 41, 427-512.
- Kučera, M. (1992). Školní etnografie. Přehled problematiky. *Studia Paedagogica*, 8. Praha: PeDF UK.
- Kvale, S. (1995). The social construction of validity. *Qualitative Inquiry*, 1, 1, 19-40.
- Kvale, S. (1997). *InterViews*. London: Sage.
- Lather, P. (1986). Issues of validity in openly ideological research: Between a rock and a soft place. *Interchange*, 17, 63-84.

- Lather, P. (1993). Fertile obsession: Validity after poststructuralism. *Sociological Quarterly*, 34, 4, 673-693.
- Leininger, M. (1994). Evaluation criteria and critique of qualitative research studies. In J.M. Morse (Ed.), *Critical Issues in Qualitative Research Methods* (s. 95-115). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lincoln, Y.S. & Denzin, N.K. (1994). The fifth moment. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative Research* (s. 575-586). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Lincoln, Y.S. & Guba, E.G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Linden, J. (1996). Theoretical and methodological questions concerning a contextual approach to psychosocial issues of working life. *Science Communication*, 18, 1, 59-79.
- Mahoney, M. (1976). *Scientist as subject: The psychological imperative*. Cambridge, Massachusetts: Ballinger.
- Mead, M. (1964/34). *George Herbert Mead on Social Psychology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Miles, M.B. & Huberman, M.A. (1994). *Qualitative data analysis*. 2nd edition. London: Sage.
- Miller, W.L. & Crabtree, B.F. (1994). Clinical research. In N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative Research* (s. 340-352). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Patton, M.Q. (1990, 1980). *Qualitative evaluation methods*. 2nd ed. Newbury Park, CA: Sage.
- Pedagogika. (1994). Vol. 44, No. 1., s. 37-80.
- Popper, K. & Eccles, J. (1977). *The self and its brain*. London: Springer-Verlag.
- Scheurich, J.J. (1992). *The paradigmatic transgressions of validity*. Nepublikovaný rukopis.
- Sloman, A. (1976). What are the aims of science? *Radical Philosophy*, spring, 7-17.

- Smékal, V.(1983): Kvalitativní přístup v psychologickém výzkumu. *Československá psychologie*, 27, 1, 50-58.
- Smith, J.A., Harré, R. & Van Langenhove, L. (1995a). Introduction. In J.A. Smith, R. Harré & L.V. Van Langenhove (Eds.), *Rethinking Methods in Psychology* (s. 1-8). London: Sage.
- Smith, J.A., Harré, R., & Van Langenhove, L. (1995b). Introduction. In J.A. Smith, R. Harré, L.V.& Van Langenhove (Eds.), *Rethinking Psychology* (s.1-9). London: Sage.
- Stanely, L. & Wise, S. (1983). *Breaking out. Feminist consciousness and feminist research*. London: Routledge.
- Todorov, T. (1977). *The poetics of prose*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Wolcott, H.F. (1990). On seeking - and rejecting - validity in qualitative research. In E. W. Eisner & A. Peskin (Eds.), *Qualitative Inquiry in Education. The Continuing Debate* (s. 121-152). New York: Teachers College Press.
- Wolcott, H.F.(1994). *Transforming qualitative data. Description, analysis, and interpretation*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.

SOUHRN

Kvalitativní výzkum je charakterizován nenumerickým přístupem k datům. Důraz klade na interpretaci a reflexi významu, kontext a roli výzkumníka. Autoři popisují obecné znaky validity v kvalitativním výzkumu a diskutují tři přístupy k validitě: umírněné odmítnutí principu validity, radikální odmítnutí principu validity a redefinici validity v kvalitativním výzkumu. Protože konstituování kvalitativní psychologie jako vědy závisí na spolehlivosti jejích zjištění, vývoj konceptualizace validity může ovlivnit vývoj kvalitativní psychologie jako celku.